

LABGULDOSHLAR OILASI TURKUM VA TURLARI TASNIFI

Sayramov Fayzullo Baratjon o'g'li
FarDU, Agrar qo'shma fakulteti talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada labguldoshlar oila vakillarining turkum va turlari, haqida qisqacha yoritib berilgan. Gulli o'simliklar guruhiga 250000 dan ortiq tur, 533 oila, 13000 turkum o'simliklar kiradi.*

Kalit so'zlar: *labguldoshlar, ko'kamaron, magnoliophyte, zufo, rayhon, likopus, tog'rayhon.*

Labguldoshlar (Lamiaceae) oilasi kattaligi va turlar xilma-xilligi jihatidan Sympetalae lar orasida qoqio'tdoshlar (Asteraceae) va ro'yandoshlar (Rubiaceae) oilasidan keyin uchinchi o'rinda turadi. Bu oilaga Yer sharida 170 ga yaqin turkum va 3400 ga yaqin tur kiradi. Ular asosan o'tlar, yarim butalar va butalar holida o'sadi. Bir qancha belgilariga ko'ra oson ajralib turadi: poyasi to'rt qirrali bo'ladi. Barglari oddiy, qarama-qarshi joylashgan, yonbargi yo'q. Gullari zigomorf, ko'pchiligida ikki lablilar. Otagi ikki kuchli otaliklardan bo'lib, soni to'rtta, bulardan ko'pincha tashqisi (oldingisi) qolgan ikkita ichkisidan (orqadagisidan) uzunroq. Onaligi bitta, uning yuqorida turadigan to'rt bo'lakli tugunchasi va tuguncha bo'laklari o'rtasi chiqib turadigan (ginobazik) bitta ustunchasi bor. Tumshuqchasi ikkiga ajralgan. Mevalari tuguncha bo'laklarining soniga yarasha bir urug'li, to'rtta yong'oqchaga bo'linadi. Urug'larida endosperm bo'lmaydi yoki kichkina endosperm bo'ladi.

Poyasining yuqori qismida, xar bir barg qo'ltig'idan odatda kichkina simoz to'pgul, gulbandi juda kalta tortgan dixaziy yoki ko'pincha qo'sh gajak chiqadi; barglari qarama-qarshi joy olganligidan soxta mutovkalar hosil bo'ladi, ular o'z navbatida ko'pchilik vakillarda shingilsimon, boshchasimon yoki supurgisimon to'pgul hosil qiladi. Gul kosachabarglari qo'shib o'sgan, naysimon yoki qo'ng'iroqsimon, besh tishli bo'ladi yoki ba'zilarida (xuddi gultoji singari) ikki labli bo'ladi. Gultoji beshta gulbargdan yuzaga kelgan, ularning pastki qismi bir-biriga qo'shib o'sib, naycha hosil qiladi, yuqori tomoni esa har xil shaklli ikkita labga – ikkita gulbargdan hosil bo'lgan pastki labga ajralib turadi. Ba'zilarida yuqori lab kuchsiz taraqqiy etadigan bo'lganidan, masalan, semizak (Ajuga) da yoki yuqori lab pastki labga qo'shib o'sadigan bo'lganidan, masalan, Teucriumda gultoji bir lablidek bo'lib ko'rinadi. Teucrium da gultojining yuqori labi besh pallalidek bo'lib turadigan pastki labga taqalgan ikki pallaga rosa ajralgan. Ba'zilarida (masalan, yalpizda) yuqori labi kichkina bo'lib, pastki labning pallalariga o'xshab turadi, shunga ko'ra gultoji xuddi aktinomorfdek, to'rt pallalidek bo'lib ko'rinadi. Mavraklar, rozmarin va boshqa ba'zi turkularda faqat ikkita otalik bor. Onaligi ikkita meva bargchadan hosil bo'lgan; tugunchasi dastlab ikki uyali bo'ladi, keyinroq ikkita soxta to'siq bilan to'rtta uyaga bo'linadi; har bir uyasida bittadan anatrop urug'kurtagi bor, uning mikropilesi pastga va tashqariga qarab turadi, uning to'rtta uyasi tuguncha govzabondoshlar (Boraginaceae) oilasining vakillarida bo'lganidek do'ppayib turadi, shunga ko'ra tuguncha to'rt bo'lakli (to'rt pallali), ustuncha esa ginabazik bo'lib qoladi.

Ko`pchilik vakillarining nektardoni tuguncha atrofidan joy oladi. Chetdan changlanish hasharotlar yordamida yuzaga chiqadi. Gullari proterandrik shaklda joylashgandir.

Labguldoshlar oilasining deyarli hamma vakillari efir moylariga boy, bu moylar bezsimon tuklar va kelib chiqishi jihatidan ularga yaqin turadigan kalta oyoqli epidermal bezsimon tangachalardan chiqadi. Yalpizdoshlarda sut yo`llari, shuningdek, kuchli ta`sir etuvchi zaharli moddalar yo`q.

Labguldoshlar (Lamiaceae) oilasi yuksak gulli o`simliklar yoki magnoliyatoifalar (Magnoliophyta) bo`limi, ikki urug`pallalilar yoki magnoliyasimonlar (Magnoliopsida) sinfiga mansub, O`zbekiston florasida keng tarqalgan oila hisoblanadi.

Ko`kamaron (*Scutellaria* L.) turkumi – gulkosa yetilgan mevada o`rkachsimon, o`simtasiz. Gulkosa yetilgan mevada qanotsimon yoki pufaksimon o`simtali. Gullari och siyoh rang. O`simlikning barglari nashtarsimon yoki cho`ziq nashtarsimon asosi yuraksimon. Bu turkumga oid bir qancha turlari keng tarqalgan.

1. Qalpoqchali ko`kamaron – (*S. galericulata* L.) – ko`p yillik o`t. poyasi to`rt qirrali. Bo`yi (20) 40-60 sm. Gullari bittadan barg qo`ltig`ida joylashgan. May-sentyabr oylarida gullab urug`laydi. Ariq va daryo bo`ylari, sholipoyalarda o`sadi.

2. Dog`siz ko`kamaron (*S. immaculata* Nevski) – ko`p yillik o`t. Poyasi bir nechta, tukli, yostiqsimon. Bir yillik novdalari 5-10 sm. Iyun-sentyabr oylarida gullab urug`laydi. Tog` yonbag`irlarining toshli yerlarida o`sadi.

3. Yonboshlagan ko`kamaron (*S. adsurgens* M. Pop) – butacha. Bo`yi 50 sm. To`pguli shingilsimon, tig`iz gulli. Gultojning pastki labi ich tomondan tukli. Gultoj nayi sariq, lablari to`q. May-avgust oylarida gullab urug`laydi. Tog`ning o`tli yonbag`irlarida o`sadi. Ko`pincha Ugam vodiysida uchraydi. Barglari tuxumsimon, deyarli yumaloq yoki buyraksimon, asosi yuraksimon. Gultoji 25-30 mm.

4. Yuraksimon bargli ko`kamaron (*S. cordifolius* Juz) – butacha. Bo`yi 50 sm. To`pguli shingilsimon. Guli sariq, lablari ba`zan to`q qizil rang. Iyul-avgust oylarida gullab urug`laydi. Ugam, Chotqol, Chimyon tog` yonbag`irlarida uchraydi.

5. O`rtacha ko`kamaron (*S. intermedia* M. Pop). yarim buta o`simlik. Bo`yi (10) 15-30 sm. Barglari bujmaygan, jingalak tukli, pastkilari cho`ziq-tuxumsimon, cheti yirik kungirasimon arra tishli. May-iyun oylarida gullab urug`laydi. Tog` zonasining pastki qismidagi tosh-shag`alli yerlarda o`sadi. Gultoji qoramtir-qizil, nayi sarg`ish.

6. Shoxdor ko`kamaron (*S. ramosissima* M. Pop). yarim buta o`simlik. Bo`yi 25-50 sm. Poyasi bir nechta. Poyaning pastki qismidagi barglar nashtarsimon. Mart-sentabr oylarida gullab urug`laydi. Tog` zonasining toshli va chag`ir toshli yerlarida o`sadi.

Zufo (*Nepeta* L.) turkumi. Bo`yi 20-50 sm. Poyasi bir nechta, yerdan ko`tarlib o`sadi. Barglari keng tuxumsimon yoki deyarli dumaloq. Guli pushti, sirti oq tukli.

1. Olga zufosi (*N. olgae* Rgl.). Ko`p yillik o`t, gullari kam, tig`iz chalasoyabon, to`pgulga yig`ilgan. May-iyul oylarida gullab urug`laydi. Chag`ir toshli yon bag`irlarida o`sadi. Bo`yi 60-80 sm. Poyasi baquvvat, tepa qismidan shohlangan. Barglari uchburchakli, tuxumsimon. Guli och sariq yoki deyarli oq.

2. *Mushuk zufo* (*N.cataria* L.). Ko`p yillik o`t. Gullari ko`p, siyrak, chalasoyabon to`pgulga yig`ilgan. Iyun-avgust oylarida gullab urug`laydi. Vohalarda begona o`t sifatida o`sadi. Tog` zonasida tarqalgan.

Bo`zbosh (*Dracocephalum* L) turkumi. Butunbargli bo`zbosh (*D.integrifolia* Bge). Yarim buta. Bo`yi 15-30 sm. Shoxchalari ko`p. Barglari qalami-nashtarsimon, asosi ponasimon. Gullari kallaksimon to`pgulga yig`ilgan. Gultojbarglari siyoh rang. Iyun-avgust oylarida gullab urug`laydi. Tog` yon bag`irlarida o`sadi.

Yalpiz (*Mentha* L.) turkumi. Ikkita changchisi yaxshi rivojlangan, 2 tasi staminodiy (rivojlanmay shakli o`zgarib qolgan va changchisiz) holida yoki mutlaqo yo`qolib ketgan. Gultojining yuqori labi shlemga o`xshash ko`rinishda. Gullari barg qo`ltig`ida 1 – 3 tadan qarama-qarshi yoki doira shaklida joylashib, piramidasimon to`pgul hosil qiladi.

1. Dala yalpiz, suv yalpiz (*M.arvensis*). Ko`p yillik o`t. Bo`yi 25-50 sm. Poyasi tik o`sadi, shoxlangan. Barglari cho`ziq rombsimon. Iyul-sentabr oylarida gullab urug`laydi. Nam yerlar, ariq va daryo bo`ylarida o`sadi. Gullari xalqasimon joylashgan va boshoqsimon to`pgulda yig`ilgan. Gultoji och siyoh rang.

2. Osiyo yalpizi (*M.asiatica* Boriss) – ko`p yillik o`t. Bo`yi 60-100 sm. Poyasi tik o`sadi, shoxlangan. Barglari nashtarsimon-cho`ziq. Iyun-sentabr oylarida gullab urug`laydi. Nam yerlar, ariq va daryo bo`ylarida o`sadi. Efir moyli o`simlik.

Rayhon (*Ocimum* L) turkumi. Oddiy rayhon (*O.basilicum* L). Bir yillik. Bo`yi 25-40 sm. Poyasi tik o`sadi, shoxlangan. Barglari tuxumsimon. Gultoji 2 labli. Gullari xalqasimon joylashgan, boshoqsimon to`pgulga yig`ilgan. May-oktyabr oylarida gullab urug`laydi. Madaniy o`simlik. Respublikamizda keng ekiladi. Rayhonning 300 ga yaqin navlari ma`lum.

Likopus (*Lycopus* L) turkumi. Yevropa likopusi (*L.europalus* L.). Ko`p yillik. Bo`yi 30-80 sm. Poyasi tik o`sadi, tepa qismidan shoxlangan. Barglari nashtarsimon, patsimon bo`lakli, bo`laklari uchburchakli-qalami. Gultojisi oq. Iyul-oktyabr oylarida gullab urug`laydi. Nam yerlarda, ariq va daryo bo`ylarida o`sadi.

Tog`jambil (*Thymus* L.) turkumi. Zarafshon tog`jambili (*Th. zeravschanicus* Klok) – ko`p yillik o`t. Bo`yi 5-10 (15) sm. O`rmalab o`suvchi yarim butacha. Barglari teskari-tuxumsimon yoki teskari-cho`ziq nashtarsimon. Gultojisi pushti-qirmizi, kallaksimon to`pgul hosil qiladi. Iyun-sentabr oylarida gullab urug`laydi. Tog` yonbag`irlarida o`sadi.

Tog`rayhon (*Origanum* L) turkumi. Maydagul tog`rayhon (*O. tythanthum* Gontsch). Ko`p yillik. Bo`yi 30-60 sm. Poyasi bir nechta, tik o`sadi. Tepa qismidan shoxlangan. Barglari cho`ziq-tuxumsimon, asosi keng ponasimon. Gullari boshoqsimon chalasoyabonlarga to`plangan va ular kallakchali to`pgul hosil qiladi. Gultojisi och siyoh rang. Iyun-sentabr oylarida gullab urug`laydi. Tog` yonbag`irlarida o`sadi.

Issop (*Hyssopus* L.) turkumi. Zarafshon issopi, dorivor issop (*H. zeravschanicus* Pazij). Ko`p yillik o`t. Bo`yi 20-50 sm. Barglari nashtarsimon yoki cho`ziq nashtarsimon. Gultojisi qoramtir-ko`k siyoh rang. Iyul-sentabr oylarida gullab urug`laydi. Tog` yonbag`irlarida o`sadi.

Limo`no`t (*Melissa* L) turkumi. Dorivor limo`no`t (*M.officinalis* L.). Ko`p yillik o`t. Bo`yi 30-60 sm. Poyasi tik o`sadi, shoxlangan, barglari tuxumsimon, asosi dumaloq. Gullari

xalqasimon joylashgan. Gultojisi oq. Iyun-sentabr oylarida gullab urug'laydi. Daraxtlar tagida, soya salqin joylarda o'sadi. Dorivor va efir moyli o'simlik.

Antonina (Antonina Vved) turkumi. Nozik antonina (A. debilis Vved). Bir yillik. Bo'yi (3) 5-15 (20) sm. Poyasi nozik, oddiy, tik o'sadi. Barglari tuxumsimon yoki cho'ziq rombsimon. Gultojisi pushti. Iyul-avgust oylarida gullab urug'laydi. Tog' zonasida daraxtlar tagida o'sadi.

Kiyiko't (Ziziphora L.) turkumi. Nafis kiyiko't (Z. tenuior L.) Bir yillik o't. Bo'yi 5-30 sm. Poyasi oddiy, asos qismidan shoxlangan. May-avgust oylarida gullab urug'laydi. Cho'l, adir va tog' zonalarida uchraydi. Efir moyli o'simlik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YAHTI:

1. Parov.O'.P, Shermatov.G'. O'simliklarni muxofaza qilish umumxalq ishi –Toshkent, 1991.
2. Prator O', Yuldashev A., Bahromov A. O'zbekiston tabiati. O'simliklar. — Toshkent, 2011.
3. Sultonov.G. Tabiiy boyliklarni muxofaza qilish umumxalq ishi –Toshkent, 1972.
4. Sahobiddinov.S.S. O'simliklar sistemikasi II-tom –Toshkent, 1966.
5. Usmonxodjayev A., Basitxonova E., Prator O', Djabbariv A. O'zbekistonda o'sadigan shifobaxsh o'simliklarning etimologik zamonaviy ensiklopediyasi. — Toshkent, 2018.
6. Vvedenskiy.A.I. O'zbekiston florasini V-tom –Toshkent, 1961.
7. Haydarov Q.H. Hojimatov Q.H O'zbekiston o'simliklari - Toshkent, 1976.
8. To'xtayev.A. Ekologiya va tabiatni muxofaza qilish –Toshkent, 2001